

2.2. Назви сортів сільськогосподарських рослин

Основні найменування сільськогосподарських культур у говірках Харківщини загальновідомі та загальноживані. Майже всі вони безваріантні, не виявляють тенденцій до зникання чи заміни. Вони утверджені тривалим ужитком у своєму історичному минулому та в сучасному функціонуванні як стійкі мовні факти. Великий інтерес тут становлять назви різноманітних і численних сортів сільськогосподарських культур. У данім разі географічне поширення їх чи диференціація за ознаками розвитку не привертають нашої уваги. Ці номени ситуативно цікаві з іншого боку — з погляду загальних питань вивчення називання. Вони демонструють спосіб думання людини й шляхи формування найменувань. Назви сортів городніх рослин відображають велику різноманітність у характерних деталях основних сільськогосподарських культур та ті тонкощі, які так удало й влучно відбило у своїх засобах живе народне мовлення. Щоправда, у роботі ми розглядаємо не тільки традиційні (народні), а й новіші (офіційно-номенклатурні) найменування такого типу, оскільки досліджуємо, власне, не суто територіальні, вузьколокальні мовленнєві реалії, а скоріше встановлюємо особливості функціонування елементів сільськогосподарської лексичної системи у центрально-слобослобожанському ареалі загалом, а вона (система), зрозуміло, включає в себе як говіркові утворення, так і офіційні (літературні). Однак, очевидно, все ж таки варто певним чином диференціювати відповідні назви.

До традиційних (народних) зокрема віднесемо такі: *б'їла, к'їн'с'кий зуб, кормова́* (сорт кукурудзи); *крупний, м'єлкий, пузанок* (сорт со-
няшнику); *б'їла, жбўта, іван-да-мар'я, краса́на/черво́на, ро́зова, сїн'а, скоросп'їлка/скоросп'єлка, сорокодєнка/сорокадєнка/сорокодн'єўка, циганка, черво́на ша́пка* (сорт картоплі); *боршчовий/боршчевий, д'їн'ий, кормовий, короткий, красний, са́харний/цукровий* (сорт буря-
ків); *доўга, куце́н'ка* (сорт моркви); *б'їла, б'їлокра́йка, краса́на/черво́на, кру́пна, се́редн'а* (сорт редиски); *б'їла, весн'ана́, жоўтува́та, зїмн'а/зимова, кру́гла, ф'їоле́това, чо́рна* (сорт редьки); *весн'аний/весн'аний/в'ес'єн'їй, зїмн'їй/з'їмн'їй/зимовий/озїмий, йа́рий/йаровий, моска́л'/моска́лик* (сорт часнику); *б'їла, го́стра, золоти́ста, ра́н'а, сїн'а, соло́дка, сорокозу́бка* (сорт цибулі); *полоса́тий, р'абїй, скоросп'їлка/скоросп'єлка, чо́рний* (сорт кавуна), *кру́гла, ре́панка* (сорт динь); *б'їла, б'їлокача́нка, п'їзн'а, ра́н'а, се́редн'а, сїн'а, скоросп'їлка* (сорт капус-
ти); *поўний, самос'їй, стрібунєц'* (сорт маку); *гла́дкий, доўгий, ра́н'їй* (сорт огірків); *жбўтий, ра́н'їй, слиўкі/слиўки* (сорт помідорів);

г'іркий/гиркий/г'ор'кий, жб'утий, зелений, красний/червоний, сол'одкий/сл'адкий, стр'учковий/стр'учковий, шишковатий (сорт перцю).

Офіційними ж назвами, нашу думку, є *ароматна, бемо, донецька, дн'іпроўс'ка, зор'а, коушен, одес'ка, сілосна, україн'с'ка, х'ар'к'іўс'ка* (сорт кукурудзи); *еней, ной, передовік, погл'ад, пол'овік, св'іточ, сонечко, сол'ібр'ет, х'ар'к'іўс'кий* (сорт соняшнику); *гол'анка, ела, іскра, кобза, н'еўс'ка, ра́йа, серпа́нок, чаріу́ни́ц'а* (сорт картоплі); *б'ілий полтаўс'кий, б'ілоцерк'іўс'кий, бордо́, кал'істо, кийеўс'кий, краснос'ел'с'кий, ра́н'є диво́, рос', стол'овий, х'ар'к'іўс'кий, шве́ц'кий* (сорт буряків); *арт'ек, гау́ріл'іўс'ка, карате́л', на́н'с'ка, на́н'ц'ка, мате́не, скв'ірс'ка, х'ар'к'іўс'ка, шантане́/шантене́* (сорт моркви); *руб'ін, червоний ве́летен'* (сорт редиски); *грайворо́нс'ка, марчела́н'с'ка, одес'ка* (сорт редьки); *куба́н'с'кий, па́рус, украї́йн'с'кий, х'ар'к'іўс'кий* (сорт часнику); *бату́н, карата́л'с'ка, дн'іпропетро́ўс'ка, луга́н'с'ка, сала́тна, скв'ірс'ка, стри́гун'іўс'ка, ткач'іўс'ка, х'ар'к'іўс'ка, шало́т* (сорт цибулі); *грибо́ўс'кий/гриб'іўс'кий/грибо́ўс'кий, каскел'е́нс'кий, х'ар'к'іўс'кий* (сорт кропу); *комиша́нс'кий/камиша́нс'кий, мел'іто́пол'с'кий, огон'о́к* (сорт кавунів); *анана́сна, дес'ертна, дуб'і́ўка, йа́бл'учна, кол'го́спни́ц'а, украї́нка, х'ар'к'іўс'ка ра́н':а* (сорт динь); *амаге́р, б'ілокача́н':а, б'ілосна́їжка, діме́рс'ка, ійу́н'с'ка, ка́м'яна́ голова́, колобо́к, йаросла́ўна, х'ар'к'іўс'ка* (сорт капусти); *айа́кс, гол'а́н'с'кий, дал'н'евосто́нний/далекосх'ідний, дон'с'кий, зозу́л'а, конкур'е́нт, крини́чка, кр'ісп'і́на, мали́ш, н'і́жин'с'кий, па́ркер, родн'ічо́к/джер'ело́, усп'е́х, фе́н'ікс* (сорт огірків); *ага́та, волгогра́ц'кий, воло́ве се́рце, деба́ра́го, донец'кий, кременчу́ц'кий, промете́й, ро́зовий вели́кий, св'іта́нок, фа́кел, чо́рний принц, йа́бл'учко* (сорт помідорів); *ба́ту́н, болгар'с'кий, н'і́жн'іс't', огон'о́к, одес'кий, роту́нда/рату́нда, йанта́р'* (сорт перцю).

Отже, подамо загальний перелік назв сортів тих сільськогосподарських рослин, що вирощуються на території Харківщини, вживаються і використовуються у говірках досліджуваного регіону тощо. Принцип подачі матеріалу — від найпоширенішого номена (1-й стовпчик) до малопоширеного (останній) (дані 2004 року).

Сорти кукурудзи

одес'ка ароматна х'ар'к'іўс'ка к'ін'с'кий зуб б'іла кормова́	сілосна са́харна зернова́ украї́н'с'ка донец'ка дн'іпроўс'ка	красна зор'а г'ібр'ід коушен бемо
---	---	---

Сорти соняшнику

св'іточ хár'к'іус'кий красен' крупний м'єлкий пузанок	пол'овік передовік погл'ад йужний еней ной	сонечко зеленка сол'ібрет
--	---	---------------------------------

Сорти картоплі

голанка сорокодєнка/сорокадєнка/ сорокодн'єўка б'іла син'оглазка/син'єглазка/ с'ін'єглазка розова іван-да-мар'я циганка н'єўс'ка єла чар'іўніц'а красна/червона скоросп'ілка/скоросп'єлка кобза зор'ка червона шапка	красноглазка тура пйаниц'а негрит'анка/негритоска жоўта сін'а серпанок нед'кова слаўйанка/слаўйан'с'ка американка куб'інка іскра крімс'ка роза весна раїа
--	---

Сорти буряків

кормовий бордо сахарний/цукровий красний йуб'ілейний рос'	столовий/столов'ий боршчовий/ боршчевий хár'к'іус'кий кийєус'кий б'ілий полтаўс'кий б'ілоцерк'іус'кий	короткий дл'їний краснос'єл'с'кий швєц'кий ран'є диво кохалік
--	---	--

Сорти моркви

каратєл' шантанє/шантенє артєк нан'с'ка/нан'ц'ка	гаўріл'іус'ка хár'к'іус'ка скв'ірс'ка доўга	куцєн'ка кал'істо матєне
---	--	--------------------------------

Сорти редиски

б'юлокра́йка кра́сна/черво́на зор'а́/зар'а́ руб'ї́н	б'ї́ла крупна середн'а	черво́ний ве́летен' фра́нцу́з'кий за́ўтрак л'од'ана́ сосу́л'ка
--	------------------------------	--

Сорти редьки

чо́рна б'ї́ла зі́мн'а/зі́мова весн'ана́	жо́тува́та ф'юле́това кру́гла	гра́йворо́нс'ка одо́с'ка марчела́н'с'ка
--	-------------------------------------	---

Сорти часнику

зі́мн'ї́й/зі́мн'ї́й/ зі́мовий/озі́мий весн'аний/весн'аний/ в'ес'е́н'ї́й їа́рий/їа́ровий	моска́л'/моска́лик ха́р'к'ї́ус'кий украї́н'с'кий	куба́н'с'кий проста́к па́рус
---	--	------------------------------------

Сорти цибулі

стри́гун'ї́ус'ка чорну́шка/черну́шка кушчо́ўка/кушч'ї́ўка си́н'а скв'ї́рс'ка б'ї́ла ра́н'а	дн'іпропетро́ўс'ка луга́н'с'ка ха́р'к'ї́ус'ка сала́тна го́стра нап'ї́уго́стра солод́ка	бату́н зото́риста ткач'ї́ус'ка сорокозу́бка кара́тал'с'ка шало́т
--	--	---

Сорти кропу

грибо́ўс'кий/гриб'ї́ус'кий/ грибо́ўс'кий звичай́ний	ха́р'к'ї́ус'кий каска́ленс'кий
---	-----------------------------------

Сорти кавунів

ого́н'ок полоса́тий мел'ї́то́пол'с'кий/м'ел'ї́то́пол'с'кий р'абі́й комиша́нс'кий/камиша́нс'кий	п'ї́зн'ї́й чо́рний скоро́сп'ї́лка/скоро́сп'ї́лка ха́р'к'ї́ус'ка скоро́сп'ї́лка
--	---

Сорти динь

колхóзниц'а/колхóзн'іца/ колгóспниц'а дуб'ї́ўка/дубóўка ха́р'к'іўс'ка ра́н':а украї́нка десéртна	ре́панка кру́гла йа́блучна анана́сна мид'а́нка
---	--

Сорти капусти

цв'і́тна ра́н':а амаге́рка/амаге́р/маге́ра/меге́ра б'і́локача́н:а/б'і́локача́нка ха́р'к'іўс'ка п'і́зн'а се́редн'а си́н'а	б'і́лосн'ї́жка ка́мйана́ голова́ діме́рс'ка і́йу́н'с'ка ско́росп'ї́лка б'ї́ла йа́рослаўна колобо́к
---	---

Сорти маку

самос'ї́йний/самос'ї́й пил'у́стко́вий	по́ўний стрибу́нець
--	------------------------

Сорти огірків

дал'н'ево́стóчний/далеко́сх'ї́дний родн'і́чо́к/джерéло н'е́жин'с'кий (н'ї́жин'с'кий, н'е́жен'с'кий, н'е́ж'ї́н'с'кий) айа́кс зо́у́л'а кр'і́сп'ї́на усп'е́х па́рке́р кри́ни́чка	конку́ре́нт фе́н'ї́кс до́ўгий гла́дкий ра́н':ї́й дон'с'кий мали́ш гола́н'с'кий поб'ї́ді́тел'
--	--

Сорти помідорів

слиўкі́/слиўки во́лгогра́ц'кий воло́ве се́рце доне́ц'кий дебара́го ага́та	кре́менчу́ц'кий ро́зовий вели́кий жо́ўтий ра́н':ї́й средн'ора́н':ї́й	св'і́та́нок фа́кел/хва́кел чо́рний принц проме́тей йа́блучко
--	--	--

Сорти перцю

болга́рс'кий подáрок Молдóви кра́сний/черво́ний г'і́ркий/гіркі́й/го́р'кий рату́ндра/рату́нда/рату́н бату́н солóдкий/сла́дкий стр'учко́вий/стр'учковий	огон'о́к зелéний жо́утий оде́с'кий йанта́р' н'їжн'іс'т' шишкова́тий
--	---

Номінація сортів, як показують факти, реалізується за різними ознаками. Значна кількість рослин має найменування, що співвідносяться з тією або іншою географічною територією, з якої було завезено чи на якій було виведено той або інший сорт: *оде́с'ка*, *ха́р'к'іу́с'ка*, *украї́н'с'ка*, *донéц'ка*, *дн'іпроу́с'ка* (кукурудза); *ха́р'к'іу́с'кий*, *йу́жний* (соняшник); *гола́нка*, *кійіу́с'ка*, *славйáнка/славйáн'с'ка*, *америка́нка*, *куб'і́нка* (картопля); *ха́р'к'іу́с'кий*, *кійіу́с'кий*, *красно-с'ел'с'кий*, *шве́ц'кий*, *б'лоцєрк'іу́с'кий*, *б'ілий полта́у́с'кий* (буряк); *на́н'с'ка*, *ха́р'к'іу́с'ка* (морква); *оде́с'ка*, *грайворо́н'с'ка* (редька); *ха́р'к'іу́с'кий*, *украї́н'с'кий*, *куба́н'с'кий* (часник); *дн'іпропетроу́с'ка*, *луга́н'с'ка*, *ха́р'к'іу́с'ка* (цибуля); *ха́р'к'іу́с'кий* (кріп); *мел'іто́пол'с'кий*, *ха́р'к'іу́с'ка* *скоросп'і́лка* (кавун); *ха́р'к'іу́с'ка* *ра́н':а*, *украї́нка* (диня); *ха́р'к'іу́с'ка* (капуста); *дал'н'євостóчний/далекосх'ідний*, *гола́н'с'кий*, *н'їжин'с'кий*, *дон'с'кий* (огірок); *вологра́ц'кий*, *донéц'кий*, *кременчу́ц'кий* (помідор); *болга́рс'кий*, *подáрок Молдóви*, *оде́с'кий* (перець).

Багато культур мають сорти з назвою *ха́р'к'іу́с'кий* або *ха́р'к'іу́с'ка* (залежно від роду рослини). Таке найменування, як правило, вказує на місцеве походження сорту, тобто на те, що його було виведено в харківському регіоні. І це цілком природно, оскільки на території Харківщини свого часу працювали численні селекційні науково-дослідні станції.

Географічний відтінок має й номен «французький завтрак» (сорт редиски), другий елемент якого свідчить про його засвоєння з російської мови. Проте це найменування, на нашу думку, не зумовлюється власне географічним чинником. В основу номінації, мабуть, покладено не «територію», а скоріше той факт, що французи полюбують їсти на сніданок редиску, що може бути і цілком реальним явищем або сприйматися як природне у свідомості мовців.

Номінація сортів реалізується і за кольоровою ознакою (прямою чи опосередкованою): *б'і́ла*, *кра́сна* (кукурудза); *б'і́ла*, *син'огла́зка*,

рóżова, циганка, красна/червона, красноглазка, негрита́нка/негрито́ска, жоўта, сін'а (картопля); *красний, білий полтаўський* (буряк); *білокра́йка, красна/червона, руб'їн, біла, червоний веле́тен'* (редиска); *чо́рна, біла, жоўтува́та, фіоле́това* (редька); *чорну́шка/черну́шка, сін'а, біла, золотиста* (цибуля); *огон'ок, ра́бий, чо́рний, поло́сатий* (кавун); *цв'ітна́, білокача́н:а/білокача́нка, сін'а, білосні́жка, біла* (капуста); *ро́зовий вели́кий, жо́утий, чо́рний принц* (помідор); *красний/черво́ний, зеле́ний, жо́утий* (перець).

Такі найменування будовою можуть бути простими, складними і складеними. Прості номінації — це назви, що безпосередньо вказують на той або інший колір (фактично найменування сорту одночасно є і назвою кольору). Наприклад, *жоўта, сін'а, красна/червона, різова* (картопля); *біла, чо́рна, фіоле́това* (редька) й ін. До простих віднесемо й номен «жовтувата» (сорт редьки), що, крім указівки на сам колір, означає частковий вияв забарвлення плоду цієї рослини. Те саме стосується і найменування «золотиста» (сорт цибулі). Назви відтінків, на нашу думку, передають і такі найменування, як *руб'їн* (сорт редиски), *йанта́р'* (сорт перцю). Номінація тут реалізується на підставі подібності сортів до цих каменів за ознаками кольору.

Складні ж найменування — це номінації, у яких перша частина містить указівку на колір, а друга, як правило, на ту частину рослини, яка має це забарвлення: *білокача́н:а/білокача́нка* — капуста; *білокра́йка* — редиска; *син'огла́зка, красногла́зка* — картопля. Цікавим є номен «білосніжка» (сорт капусти), перша частина якого прямо вказує на колір (білий), а друга — опосередковано (сорт, що схожий кольором на сніг).

До складених віднесімо двослівні найменування *чо́рний принц* (помідор) і *черво́ний веле́тен'* (редиска). В останньому факті номінація реалізується не тільки за кольором, а й за розміром.

Цікавими є й найменування *циганка, негрита́нка/негрито́ска* (сорт картоплі). Номінація у фактах *циганка, негрита́нка/негрито́ска* реалізується на підставі подібності цих сортів кольором до забарвлення шкіри представників однойменних народностей.

Називання сортів реалізується і за розміром: *крупний, м'я́кий* (соняшник); *короткий, длі́нний* (буряк); *дбўга, куце́н'ка* (морква); *крупна* (редиска); *мали́ш, дбўгий* (огірок); *ро́зовий вели́кий* (помідор); за формою: *к'їн'ський зуб* (кукурудза); *пузанок* (соняшник); *сорокозу́бка, кушчо́вка* (цибуля); *кру́гла, йа́блучна* (диня); *колобо́к, каміана́ голова́* (капуста); *гладкий* (огірок); *сли́вка, во́лове се́рце*,

йáблyчко (помідор); *пóўний* (мак); *кру́гла* (редька); *л'од'анá сосу́лка* (редиска); *стр'учковий*, *шишковáтий* (перець); за смаком: *сáхарна* (кукурудза); *сáхарний/цукрóвий* (буряк); *солóдка, гóстра, нап'їгóстра* (цибуля); *десéртна* (диня); г'іркий/гóр'кий, *солóдкий/сла́дкий* (перець); за часом висіву або садіння: *весна́* (картопля); *зімн'а/зимóва, весн'анá* (редька); *зімн'їй/зимóвий/озі́мий, весн'áний/в'ес'én'їй, йáрий/йаровий* (часник); за часом досягання і збирання: *сорокадénка/сорокодн'éўка, скоросп'їлка* (картопля); *серéдн'а* (редиска); *ра́н'а* (цибуля); *скоросп'їлка, п'їзн'їй* (кавун); *ха́рк'їўс'ка ра́н'а* (диня); *ра́н'а, серéдн'а, п'їзн'а* (капуста); *ра́н'їй* (огірок); *ра́н'їй, средн'ора́н'їй* (помідор); за призначенням: *кормовá, сілосна, сáхарна, зерновá* (кукурудза); *кормовий, саха́рний/цукрóвий, столóвий/столóв'їй, борщовий/боршчевий* (буряк); *простáк* (часник); *салáтна* (цибуля); *звичáйний* (кріп); *десéртна* (диня); за ароматичними властивостями культури: *аромáтна* (кукурудза); за способом розмноження рослини: *самосі́йний* (мак); за генетичними ознаками: *г'їбр'їд* (кукурудза); за якимось антропонімом (як правило, за іменами чи назвами відомих біблійних, міфічних і легендарних героїв та істот): *енéй, ной* (соняшник); *éла* (картопля); *йарослаўна, колобо́к* (капуста); *айáкс, фéнікс* (огірок); *ага́та, прометéй* (помідор) та за іншими менш прозорими, часом невиразними і дещо загадовими ознаками.

З усіх основних рослин, найменування сортів яких зафіксовано під час обстеження, найменшу кількість назв має мак. І це цілком природно, оскільки культура не така вже й важлива, як інші городні рослини, і скоріше є периферійною, ніж основною. Тому й не виникло особливої потреби у виведенні нових сортів маку, в їх удосконалюванні й урізноманітнюванні.

Для повної характеристики аналізованого матеріалу зауважимо, що найменування сортів відзначаються значною фонетичною і словотвірною варіативністю: *сорокодénка/сорокадénка/сорокодн'éўка; син'огла́зка/син'егла́зка/с'ін'егла́зка; негрит'ánка/негритóска; скоросп'їлка/скоросп'élка* (сорт картоплі); *столóвий/столóв'їй; борщовий/боршчевий* (сорт буряку); *шантанé/шантенé; нáнс'ка/на́нц'ка* (сорт моркви); *зор'á/зар'á* (сорт редиски); *зімн'а/зимóва* (сорт редьки); *зімн'їй/з'їмн'їй/зимóвий/озі́мий; весн'áний/в'ес'én'їй; йáрий/йаровий; моска́л'/москáлик* (сорт часнику); *кушчóўка/кушч'їўка* (сорт цибулі); *грі́боўс'кий/грі́б'їўс'кий*, (сорт кропу); *мел'іто́пол'с'кий/м'ел'іто́пол'с'кий; скоросп'їлка/скоросп'élка* (сорт кавуна); *колхо́зниц'а/колхо́зн'ица; дуб'їўка/дубóўка* (сорт дині); *амагéрка/амагéр/магéра/мегéра* (сорт капусти); *н'éж'інс'кий/*

н'їжінс'кий (огірок); *фа́кел/хва́кел* (сорт помідорів); *г'іркий/гиркий*; *рату́ндра/рату́нда/рату́н* (сорт перцю).

Очевидним є фонетичний вплив російської мови, зокрема у фактах: *скоросп'єлка*, *зар'а*, *с'ін'єгла́зка*, *з'їмн'їй*, *кушчбо́ўка*, *гри́боўс'кий*, *м'єл'іто́пол'с'кий*, *дубо́ўка*, *н'єж'інс'кий*, *усп'єх*, *средн'ора́н'їй*, *в'єс'єн'їй*.

Є й значна кількість лексичних запозичень із російської: *са́харна* (кукурудза), *са́харний* (буряк), *кра́сна* (кукурудза), *кра́сна* (картопля), *кра́сний* (буряк), *кра́сна* (редиска), *кра́сний* (перець), *красногла́зка* (сорт картоплі), *м'єлкий* (соняшник), *сорокодн'є́ўка* (сорт картоплі), *йўжний* (соняшник), *полоса́тий* (кавун), *дл'їн:ий* (буряк), *крі́мс'ка ро́за* (сорт картоплі), *йїу́н'с'ка* (капуста), *колхо́зниц'а* (сорт дині), *ро́зовий вели́кий* (помідор), *поб'їді́тел* (сорт огірків), *францї́з'кий заўтрак* (сорт редиски), *дал'н'євосто́чний* (огірок).

Залучення свідчень діалектної лексики надзвичайно важливе для поглиблення теорії номінації, оскільки дослідження окремих її ТГЛ сприяє розумінню природи називання і розкриває особливості становлення й функціонування номінативних одиниць.

Великий інтерес для з'ясування мотивів номінації становлять найменування сортів сільськогосподарських культур. Їх називання реалізується за різними ознаками, проте найпродуктивнішими є мотиви кольору і географічної території.

Назви сортів городніх рослин демонструють значну фонетичну і морфемну варіантність.

2.3. Назви хвороб і шкідників сільськогосподарських культур

Із ЛСГ «найменування сільськогосподарських рослин і їх сортів» тісно пов'язана лексика на позначення хвороб і шкідників аграрних культурних рослин. Ця лексика не була предметом спеціального детального вивчення. Назви хвороб і шкідників сільськогосподарських культур, як правило, не виділялися в окрему лексико-семантичну групу, проте, слід зауважити, що деякі номен такого плану розглядалися у складі ЛСГ «найменування сільськогосподарських рослин», зокрема назви хвороб зернових культур. Так, наприклад, у монографії М. В. Никончука у розділі «Сільськогосподарські культури» подаються дві семеми — «грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка» і «грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи» [Никончук 1985].

У центральнотлумбованських говірках репрезентантами першої з цих семем є лексеми: *р'їжкі* (майже в усіх обстежених пунктах) //